

Dr Anwen Jones

Cymru, Cenedligrwydd a theatr genedlaethol: Dilyn y gwys neu dorri cwys newydd?

Rhif 8 Gorffennaf 2011 • ISSN 1741-4261

Gwerddon

CYFNODOLYN ACADEMAIDD CYMRAEG

Cymru, Cenedligrwydd a theatr genedlaethol: Dilyn y gwys neu dorri cwys newydd?

Dr Anwen Jones

Yng Nghymru'r unfed ganrif ar hugain, mae'r theatr genedlaethol yn mwynhau cyfnod o lewyrch ac o ddatblygiad digon rhyfeddol. Yn 2004, torrodd gwawr newydd ar fyd y theatr yng Nghymru pan benderfynodd Cyngor y Celfyddydau glustnodi £750,000 tuag at sylfaenu cwmni theatr cenedlaethol newydd Cymraeg ei iaith. Llwyfannwyd cynhyrchiad teithiol cyntaf, *Theatr Genedlaethol Cymru, Yn Debyg iawn i Ti a Fi*, gan Meic Povey, rhwng Ebrill a Mai 2004. Aeth y cwmni ymlaen i lwyfannu cynyrchiadau teithiol blynyddol, yn cynnwys clasuron Cymraeg fel *Esther*, gan Saunders Lewis, gweithiau gwreiddiol gan ddramodwyr adnabyddus fel Meic Povey a chynnyrch diweddaraf talentau newydd megis Gwyneth Glyn a Manon Wyn. Mewn datganiad yn y Cynulliad ar y 9fed o Hydref 2007, dywedodd Rhodri Glyn Thomas, y Gweinidog dros Dreftadaeth:

Un o'r mentrau diwylliannol mwyaf cyffrous yn ein rhaglen "Cymru'n Un" yw ein haddewid i sefydlu theatr Saesneg i Gymru. Dyma gyfle bendigedig inni adeiladu ar lwyddiant Theatr Genedlaethol Cymru. Mae hefyd yn pwysleisio ein hymroddiad llwyr i ddatblygu'r theatr ac, yn wir, bob ffurf ar y celfyddydau yn y ddwy iaith genedlaethol.¹

Ar y 4ydd o Fawrth 2008, cyhoeddwyd enwau aelodau bwrdd cwmni cenedlaethol newydd Saesneg ei iaith. Yn fuan wedi hynny, ar yr 28ain o Orffennaf 2008, cafwyd datganiad i'r wasg yn cyhoeddi penodiad John E. McGrath yn gyfarwyddwr artistig ar y cwmni. Ym mis Chwefror 2009 penodwyd Catherine Paskell a Mathilde Lopez yn bartneriaid creadigol yn y cwmni. Yna, ym mis Mawrth 2010, cyhoeddodd *National Theatre Wales* raglen o dri chynhyrchiad ar ddeg i'w perfformio mewn amrywiol leoliadau ledled Cymru gyfan. Mae'r cyfryw gynyrchiadau, oll i'w perfformio yn ystod deunaw mis cyntaf oes y cwmni, bellach wedi eu cwblhau. Mae Cymoedd y De, Abertawe, Caerdydd, Cillieni, Abermaw, Pen-y-Bont ar Ogwr, Casnewydd, Wrecsam, Aberystwyth a Port Talbot ymhlith y rheiny a hawliodd eu lle ar y tirlun perfformiadol a esblygodd yn ystod rhaglen agoriadol y cwmni cenedlaethol cyfrwng Saesneg.

Mae'r cyffro yn heintus ond pa ffurf ar genedligrwydd Cymreig a daniodd, ac, sydd bellach yn gyrru'r creadigrwydd theatrig hwn? Cysyniad dadleuol fu'r cysyniad o genedligrwydd erioed. Yn ystod ail hanner yr ugeinfed ganrif, bathwyd categorïau newydd megis cenedligrwydd dinesig neu ethnig fel rhan o ymgais i ddiweddarau'r derminoleg a ddefnyddiwyd wrth fynd i'r afael â thrafodaeth o'r genedl. Yn ei astudiaeth o'r drafodaeth gyfoes o genedlaetholdeb, mae Umut Özkirimli, yn dadlau bod y broses

¹ <http://www.cynulliadcymru.org/bus-home/bus-chamber/bus-chamber-third-assembly-rop.htm?act=dis&id=60494&ds=11/2007#rhif4> (Cyrchwyd 22/6/2010).

o bennu categorïau cynhwysfawr wrth ddiffinio cenedligrwydd yn ymdrech i ddianc rhag diffiniadau gwrthgyferbyniol megis y gwrthrychol/goddrychol, neu'r diwylliannol/gwleidyddol.² Dywed Özkirimli i Hans Kohn gyfrannu at y broses yma o ail-frandio wrth wahaniaethu rhwng cenedligrwydd dinesig, ar y naill law, ac ethnig, ar y llall. Dadleuodd Kohn fod y cyntaf wedi ei nodweddu gan dueddiadau unigolyddol, gwirfoddol a gwleidyddol, tra bod yr olaf wedi'i wreiddio mewn ymdeimlad o berthyn a saerïwyd gan gysyniadau ynghylch hiliogaeth gyffredin a chydweddiad diwylliannol.³

Yn *The Taliesin Tradition*,⁴ mae'r nofelydd a'r beirniad llenyddol, Emyr Humphreys, yn cyflwyno syniad o genedligrwydd Cymreig fel un ethnig, wedi ei ddiffinio yn ôl meini prawf diwylliannol ac organig. Mae Humphreys yn honni bod modd olrhain trywydd cyson o hanes cynnar Cymru hyd at ddegawdau olaf yr ugeinfed ganrif. Mae'n gwbl argyhoeddedig bod yma amlygiad cynyddol o deimlad o arwahanrwydd cenedlaethol a ganfyddir ac a fynegir trwy gyfrwng gweithgarwch diwylliannol. Mae ymddangosiad diweddar dwy theatr genedlaethol newydd yn awgrymu bod Cymru'r unfed ganrif ar hugain yn arddel y math o genedligrwydd a ddiffinnir gan Humphreys a Kohn fel cenedligrwydd ethnig. Yn eironig ddigon, cynigir y cyfryw ddiffiniadau gan Kohn yng nghyd-destun y gwrthgyferbyniad rhwng cenedligrwydd Dwyreiniol a Gorllewinol. Y cyntaf, chwedl yntau, yn arddangos cenedligrwydd ethnig, a'r olaf yn dangos y math dinesig. Ystyrir cenedligrwydd dinesig yn gyfoes, oherwydd ei fod yn gysylltiedig ag ymrwymiad i hawliau'r unigolyn, amrywioldeb, a democratiaeth. Os ydy dadansoddiad Humphreys o orffennol Cymru yn berthnasol o hyd i'w phresennol, yna mae'n ofynnol esbonio ymrwymiad y genedl i ganfyddiad o genedligrwydd a allai ymddangos yn hen ffasiwn yng nghyd-destun fframwaith gwybyddol bywyd modern. Rhaid gofyn a ydy dwy theatr genedlaethol newydd Cymru yn ailadrodd y gorffennol yn nhermau eu mynegiant a'u hymgorfforiad o genedligrwydd Cymreig? Neu, yn hytrach, a oes modd dadlau eu bod yn ymarfer y math o genedligrwydd modern a ddisgrifir gan Eley a Suny, fel 'a complex, uneven, and unpredictable process, forged from an interaction of cultural coalescence and specific political intervention, which cannot be reduced to static criteria of language, territory, ethnicity, or culture.'⁵

Mae dadansoddiad o genedligrwydd Cymreig yn ystod y bedwaredd ganrif ar bymtheg yn darbwyllo'r darlennydd o ddilysrwydd dadl Humphreys. Mae'n bur amlwg nad ydyw'n briodol ei ddisgrifio yn ôl meddylfryd Hechteraid fel ymdrech hanfodol wleidyddol. Wrth drafod cyflwr cymdeithas Cymru yn y cyfnod hwn, mae Glanmor Williams yn dadlau fod yna ddadeni deallusol ymysg carfannau newydd o'r boblogaeth Gymreig. Aiff yn ei flaen i ddisgrifio'r ymwybyddiaeth newydd hwn o genedligrwydd fel ffenomenon cyfansawdd

² Gweler Umut Özkirimli, *Contemporary Debates on Nationalism: A Critical Engagement* (Palgrave Macmillan, 2005), t. 22.

³ Gweler Hans Kohn, *The Idea of Nationalism: A study in its Origins and Background* (Macmillan Company, 1945), Gweler t. 329 - 331.

⁴ Emyr Humphreys, *The Taliesin Tradition* (Black Raven Press, 1983).

⁵ Geoff Eley & Ronald Grigor Suny, 'Introduction: From the Moment of Social History to the Work of Cultural Representation' yn *Becoming National: A Reader* (goln.), Geoff Eley & Ronald Grigor Suny, (Gwasg Prifysgol Rhydychen, 1996), t. 8.

oedd yn cymhathu, 'an awareness of political, social and cultural issues for the first time.'⁶ Priodolir y deffroad hwn, yn bennaf, i boblogrwydd a llwyddiant y wasg Gymraeg. Erbyn 1870 roedd yna ddeg ar hugain o gyfnodolion Cymreig a nifer fawr o bapurau newydd. Roedd llawer o'r cyfnodolion cynnar yn enwadol eu natur ac wedi eu hysbrydoli gan flaenoriaethau a rhaglen grefyddol, anghydfurfiol ei natur, gan amlaf. Eto, roeddynt oll yn ymrafael â chwestiynau o ddi-ddordeb cenedlaethol mewn ffordd ysgolheigaidd, sydd yn bwrw'r wasg gyfoes Gymraeg i'r cysgod. Mae'n wir fod cylch eu darllen yn gyfyng, ond lledaenwyd y deunydd ar lafar gwlad i gynulleidfa lawer ehangach na'r llythrennog rai. Mae engrafiad T. H. Thomas o dan y teitl, 'Llywelyn Pugh addresses his friends at the Smithy on the rise and virtues of Welsh Nonconformity', (1883),⁷ yn cadarnhau'r ffaith fod sffêr gyhoeddus Ewrop gyfan a ddisgrifiwyd gan Jürgen Habermas fel cadarnle trafodaeth gyhoeddus, resymegol a chydarddol, yn raddol ymgofleidio Cymru yn ystod y cyfnod hwn. Arweiniodd hyn, yn ôl Williams, at deimlad cryf o ymlyniad ideolegol ac undod ymysg y Cymry. Wedi dweud hynny, yr hyn oedd ar goll, meddai, oedd trefniadaeth wleidyddol effeithiol.

Drysiir Williams gan ddiffyg gweithgarwch gwleidyddol ac absenoldeb unrhyw strwythurau gwleidyddol i hwyluso mynegiant cenedligrwydd Cymraeg yn y bedwaredd ganrif ar bymtheg. Cytuna fod, yng Nghymru:

an articulate, self-conscious public opinion finding expression through its own vernacular; sustaining and in turn being sustained by a thriving press; often sharply critical of a landowning class and an established church speaking a different language and upholding different cultural modes.⁸

Roedd bodolaeth y math hwn ar gyhoedd cyfoes yn cyffelybu'r Cymry i genhedloedd Canol a Dwyrain Ewrop yn yr un cyfnod, yn enwedig Iwerddon. Er hyn, mae Cymru'n unigryw o ganlyniad i'w diffyg cymhelliant gwleidyddol a chwyldroadol. Gofynna Williams pam nad oedd unrhyw alwad am annibyniaeth yn y cyfnod hwn? Yn fy marn i, canfyddir yr ateb yn ymrwymiad Cymru, yn y cyfnod hwn, i ymdeimlad o genedligrwydd oedd yn ethnig, yn nhermau ei wreiddiau ideolegol, yn ogystal â'i fynegiant cysyniadol ac ymarferol o'r cyfryw ideoleg.

Mae cymhariaeth â'r profiad Gwyddelig yn yr un cyfnod yn awgrymu bod gan y ddwy wlad anawsterau cymdeithasol, economaidd a gwleidyddol cyffredin ond eu bod yn ymateb i'r cyfryw rwystrau mewn ffyrdd tra gwahanol. Yn Iwerddon, o'r cychwyn cyntaf, ffurfiwyd gweledigaeth a rhaglen o weithredu gwleidyddol a ganolai ar y cysyniad o annibyniaeth gwleidyddol, cenedlaethol. Ar droad y bedwaredd ganrif ar bymtheg, ymddangosodd Daniel O'Connell fel arwr Iwerddon Gatholig. Erbyn 1828, roedd wedi canoli sylw ar yr angen am newidiadau ym maes cynrychiolaeth genedlaethol trwy

⁶ Glanmor Williams, *Religion, Language, and Nationality in Wales: Historical Essays*, (GPC, 1979), t. 143.

⁷ Cyfeirir at yr engrafiad yng nghyfrol Peter Lord, *Gwenllian: Essays on Visual Culture* (Gwasg Gomer, 1994), t. 65.

⁸ Williams, (GPC, 1979), t. 143.

sefyll fel ymgeisydd yn isetholiad Clare.⁹ Cynyddu wnaeth gweithgarwch gwleidyddol yn Iwerddon wedi marwolaeth O'Connell ym 1847. Erbyn 1858 roedd y Frawdoliaeth Fenian wedi ei sefydlu yn yr Unol Daleithiau, rhuai'r Rhyfeloedd Tir o 1879 ymlaen, ac erbyn 1880 roedd Plaid Seneddol Iwerddon yn galw am Hunanreolaeth. Yn ddiau, roedd yna hefyd adfywiad llenyddol yn Iwerddon o ganol y bedwaredd ganrif ar bymtheg ymlaen. Gellid dadlau i'r *Irish Literary Theatre* a'i olynnydd yr *Irish National Theatre* gyfrannu at boblogeiddio gweledigaeth genedlaethol, wleidyddol-ymosodol a daeth i'w anterth gyda gwrthryfel y Pasg, 1916. Saernir delwedd rymus o'r genedl yn y ddrama, *The Countess Kathleen* gan William Butler Yeats, a lwyfannwyd yn yr *Irish Literary Theatre* ym 1899 gan Yeats, Lady Augusta Gregory, George Moore ac Edward Martyn. Ar y llaw arall, diddorol nodi dadl Lionel Pilkington fod a wnelo'r *Irish Literary Theatre* yn yr 1890au hwyr, lai â chenedligrwydd Gwyddelig nag â'r weinyddiaeth Brydeinig yn Iwerddon, a'i pholisiau o ddiwygio a chymodi.¹⁰ Beth bynnag oedd union gymhelliad gwleidyddol mentrau theatraidd mwyaf amlwg troad yr ugeinfed ganrif yn Iwerddon, mae'n deg dweud na ddewisodd y genedl weithgaredd gelfyddydol ar draul gweithredu gwleidyddol ar unrhyw adeg.

Mae cofnod Kenneth O. Morgan o'r anawsterau oedd yn wynebu Cymru yn yr un cyfnod yn cadarnhau'r syniad bod y wlad yn llafurio o dan nifer o'r un beichiau â'r Iwerddon. Mae Morgan yn cyfrif diwygiad tir, y cwestiwn o Ryddfrenio, a diffyg addysg ganolradd fel drain yn ystlys Cymru. Wedi dweud hynny, aiff yn ei flaen i ddadlau nad gwlad chwyldroadol oedd Cymru'r bedwaredd ganrif ar bymtheg na'r ugeinfed ganrif. Gwlad, yn hytrach, a ystyriai; 'politics as a compassionate, civilizing force' a chenedl a droes ymaith rhag; 'the futile chimera of pseudo- or quasi-revolutionary activity, opting instead for artistry in its use of political power'.¹¹ Cefnogir ei honiadau gan hanes gyrfaoedd gwleidyddion ifanc, addawol megis Thomas Edward Ellis a David Lloyd George, a ddaethant i'r amlwg yn y cyfnod rhwng yr etholiadau mawrion ym 1868 a diwedd y Rhyfel Byd Cyntaf. Teimla Morgan bod yna lais Cymreig i'w glywed o fewn i'r blaid Ryddfrydol, yn dilyn sefydlu'r blaid Ryddfrydol Seneddol Gymreig ym 1888. Cadarnheir yr argraff hon yn nhudalennau *Young Wales*,¹² ble portreadir ASau Rhyddfrydol o Gymru a oedd wedi codi i enwogrwydd o fewn y Blaid Brydeinig, fel Cymry ifanc blaengar a unwyd yn y frwydr am annibyniaeth wleidyddol Gymreig. Noda'r un cyfnodolyn dderbyniad ffafriol T. E. Ellis a Lloyd George o anerchiad Michael Davitt o blaid hunanreolaeth i Iwerddon ym Mlaenau Ffestiniog ym 1885.¹³

⁹ Er gwaetha'r ffaith i Daniel O'Connell gael ei ethol i gynrychioli Clare yn Nhŷ'r Cyffredin yn 1828, ni allai gymryd ei sedd am y byddai'n rhaid iddo dyngu Llw Goruchafiaeth a oedd yn anghydnaws â Chatholigaeth. Newidiwyd y drefn hon yn 1829.

¹⁰ Gweler Lionel Pilkington, *Theatre and the State in twentieth-century Ireland: cultivating the people* (Routledge, 2001), t. 7.

¹¹ Kenneth O. Morgan, 'The Welsh in English Politics, 1868-1982' yn *Welsh Society and Nationhood: Historical Essays Presented to Glanmor Williams*, (goln.), R. R. Davies, Ralph A. Griffiths, Ieuan Gwynedd Jones a Kenneth O. Morgan, (GPC, 1984), t. 250.

¹² Cyhoeddwyd, *Young Wales. A National Periodical for Wales*, fel cyfnodolyn misol o dan olygaeth John Hugh Edwards o 1895-1902. Mae cyhoeddwr yn amrywio ond cyhoeddwyd y cyfrolau a geir ar silffoedd agored y Llyfrgell Genedlaethol gan, The Welsh National Press Company (Ltd): Caernarvon.

¹³ Gweler 'Leading Young Welshmen: Thomas Ellis M.P.' yn *Young Wales. A National Periodical for Wales*, (gol.), John Hugh Edwards (The Welsh National Press Company (Ltd, 1896.), t. 93.

Mewn papur diweddar nas cyhoeddwyd eto, dadleua'r Athro Wynn Thomas fod cyfnodolion fel, *Young Wales*, a ffynnai yn y 1890au o dan nawdd ymgyrch 'Cymru Fydd', wedi eu hysbrydoli gan eu rhagflaenydd Gwyddelig, *Nation*, Gavan Duffy. Wedi dweud hynny, mae Thomas ei hun yn disgrifio'r diddordeb yng Nghymru mewn materion Gwyddelig yn y bedwaredd ganrif ar bymtheg fel un gochelgar. Noda bod yna agendor rhwng rhyddfrydwyr blaengar a alwai am fesur o hunanreolaeth o fewn yr ymerodraeth Brydeinig, a'r rheini oedd yn blaenoriaethu'r genhadaeth ddiwylliannol o feithrin ymdeimlad cenedlaethol drwy gyfrwng addysg a chelfyddyd. Does dim dwywaith fod anerchiad adnabyddus Ellis, 'The Memory of the Kymric Dead', yn argymhell meithrin celfyddyd genedlaethol i'r un graddau ag annibyniaeth genedlaethol. Yn wir, mae Ellis i'w weld yn ymddieithrio Cymru rhag cysyniad dinesig o genedligrwydd gan ddadlau, 'Though Wales is, in modern times, largely individualist, we cannot but feel that it has been the land of *cyfraith, cyfar, cyfnawdd, cymorthau and cymanfaoedd*, the land of social co-operation, of associative effort'.¹⁴

Er gwaethaf hyn, roedd yna wleidyddion yng Nghymru a oedd am dynnu sylw at y tebygrwydd rhwng sefyllfaoedd Iwerddon a Chymru a hynny ar berwyl gwleidyddol. Mewn traethawd ar daith fuddugoliaethus William Ewart Gladstone o amgylch Abertawe a'r fro ym 1887, awgryma Richard Shannon fod Gladstone yn ymdrechu i drawsffurfio dathliad o genedligrwydd Cymreig yn rhywbeth amgen.¹⁵ Deisyfiad Gladstone, yn ôl Shannon, oedd cyfuno egnïon y cyhoedd, a oedd wedi eu cyniwair gan fesurau diwygio diwedd y bedwaredd ganrif ar bymtheg, er mwyn gwthio mesur hunanreolaeth trwy Dŷ'r Cyffredin a Thŷ'r Arglwyddi. Yn y diwedd, methodd cynllun Gladstone. Yn wir, mae Shannon yn mynd cyn belled ag awgrymu i'r gwladweinydd mawr gamgymryd dathlu ymwybyddiaeth newydd o genedligrwydd yng Nghymru am lasbrint am hydreiddiad Rhyddfrydiaeth Brydeinig ym Mhrydain a thu hwnt. Os methodd ymweliad Gladstone ag Abertawe danio fflam wleidyddol fwy deifol ar lefel genedlaethol yng Nghymru, fe dystiodd i fodolaeth a gorfoledd ymdeimlad newydd o genedligrwydd ymhlith y cyhoedd. Mae disgrifiad Shannon o gyffro theatrig taith Gladstone a drama'r orymdaith o 49,000 yn Abertawe ar ddydd Sadwrn y 4ydd o Fehefin, 1887, yn afaelgar. Wrth i'r miloedd ffrydio, am gyfnod o dros bedair awr; 'through the Abbey gate on the Mumbles road and swung round across the great sward in front of the South terrace of the Abbey and marched out by the lower gate further down the road',¹⁶ datganwyd ymdeimlad newydd o genedligrwydd gorfoleddus. Does dim dwywaith nad achlysur theatraidd oedd gorymdaith Abertawe: achlysur sy'n ein harwain at yr arddangosfa fwyaf theatrig o ymffrost cenedlaethol a welwyd yn yr ugeinfed ganrif yng Nghymru, sef Pasiant Cenedlaethol Caerdydd, 1907. Digwyddiad rhwysgfawr oedd hwn a ddisgrifiwyd gan Hywel Teifi Edwards fel, 'the only attempt of its kind, to this day, to present a mass audience with a version of Welsh history from Caradoc's defiance of the Roman Empire to the Act of Union in 1536.'¹⁷ Yn hytrach na dilyn yn ôl troed Iwerddon wrthryfelgar, trodd Cymru'r

¹⁴ Thomas E. Ellis, 'The Memory of the Kymric Dead' yn *Speeches and Addresses by the late T. E. Ellis, M.P.* (Hughes a'i Fab, 1912), t. 22.

¹⁵ Richard Shannon, 'Mr Gladstone and Swansea, 1887', Darlith a draddodwyd ar 18fed Tachwedd, 1980, (Prifysgol Abertawe, 1982).

¹⁶ Shannon, (Prifysgol Abertawe, 1982), t. 6.

¹⁷ Hywel Teifi Edwards, *The National Pageant of Wales*. (Gwasg Gomer, 2009), t. ix.

ugeinfed ganrif at gelfyddyd er mwyn mynegi ymdeimlad newydd o genedligrwydd trwy gyfrwng pasiant cenedlaethol. Bron i hanner canrif yn gynharach, ceir tystiolaeth o ymateb tebyg i achlysur hollbwysig arall yn y broses o greu neu ganfod hunaniaeth genedlaethol, Cymraeg - Brad y Llyfrau Gleision, 1847.¹⁸ Arweiniodd yr ymosodiad hwn ar foesau, addysg a diwylliant Cymru, at gyhoeddi anterliwt gan Robert Jones Derfel ym 1854.¹⁹ Ynndi, ceir Beelzebub, yn eistedd ar orsedd drygioni, wedi ei amgylchynu gan ei brif gynghorwyr, Dialedd, Eiddigedd, Difenwad, Llid, Anwireddau, Rhagrith, Sarhad a Thristwch, oll wedi eu modelu ar gomisiynwyr ac arweinyddion yr adroddiad damniol hwn. Comisiynwyr sydd, yn ôl Derfel, yn casáu'r genedl Gymreig gymaint ag y maent yn casáu Duw ei hun!

Mae'r ddau ddatganiad artistig yma yn dystiolaeth o'r duedd i fynegi cenedligrwydd Cymreig trwy gyfrwng celfyddyd yn hytrach na gwleidyddiaeth. Mae'r ddau hefyd yn dangos anaeddfedrwydd y gelfyddyd theatrig yng Nghymru yn y cyfnod hwn. Er na ellir ystyried anterliwt R. J. Derfel yn greadigaeth anturus yn nhermau theatr, dichon ei bod, o leiaf, yn gynnwys dramataidd mwy cynhenid Cymreig nag oedd pasiant Cenedlaethol Caerdydd. Medrai Derfel wreiddio ei ddrama mewn gorffennol pan oedd anterliwtiau Cymraeg Twm o'r Nant yn eu hanterth. Rhaid oedd i basiant Caerdydd edrych tua Lloegr am draddodiad a hanes a hynny'n draddodiad go elfennol yn nhermau'r grefft theatraidd. Lleolwyd Pasiant Cenedlaethol Caerdydd o fewn i gyd-destun Prydeinig, Imperialaidd ac ynddo fe ddangosodd Cymru deyrngarwch i gredoau a gwerthoedd Prydeinig, yn hytrach nag i unrhyw annibyniaeth genedlaethol, flaengar. Yn wir, llwyfannwyd y pasiant o dan arweinyddiaeth Arthur Owen Vaughan neu Owen Rhoscomyl, Cymro angerddol ond un a oedd yn gyfan gwbl ffyddiog o haeddiant Cymru i'w rhan yn hanes gorfoleddus Prydain Imperialaidd.

Diddorol nodi'r gwrthgyferbyniad rhwng y diffyg ymateb i alwad Tom Jones ym 1894²⁰ am theatr genedlaethol broffesiynol, ag ymroddiad twymgalon y brifddinas i'r pasiant cenedlaethol. Er na fu ymateb i alwad Jones ym 1894, mae'n ddigwyddiad o bwys am ei fod yn lleoli'r ymgyrch am theatr genedlaethol yng Nghymru yng nghyd-destun patrwm o weithgaredd diwylliannol a oedd yn neilltuo i Gymru - yr Eisteddfod Genedlaethol. Galwodd Jones am gefnogaeth yr Eisteddfod Genedlaethol i'r fenter ac awgrymodd y gellid cynnig; 'a grand prize, leave the subject open, and give one Eisteddfod night to have the prize drama acted and staged'.²¹ Roedd yn gwbl argyhoeddedig mai'r Eisteddfod Genedlaethol oedd y sefydliad diwylliannol delfrydol i feithrin theatr genedlaethol yng Nghymru. Rai blynyddoedd yn ddiweddarach, awgrymodd Lloyd

¹⁸ Adroddiad ar gyflwr addysg yng Nghymru a gomisiynwyd gan senedd San Steffan ac a gyflwynwyd ym 1847 oedd hwn. Mae'n debyg taw R. J. Derfel a fathodd iddo'r enw 'Brad y Llyfrau Gleision' a oedd yn gyfeiriad at chwedl Brad y Cylyll Hirion. Dyma hefyd oedd teitl anterliwt R. J. Derfel ar y pwnc.

¹⁹ Robert Jones, (R. J. Derfel) *Brad y Llyfrau Gleision* (I. Clarke, Rhuthyn), 1854.

²⁰ Ym 1894, gwnaethpwyd apêl gan Tom Jones i ddarllenwyr, *Wales, A national Magazine for the English speaking parts of Wales*, i ddod at ei gilydd yn enw celfyddyd a sefydlu cwmni theatr, genedlaethol, broffesiynol. Am fanylion pellach, gweler Anwen Jones, *National Theatres in Context: France, Germany, England and Wales* (GPC, 2007), ff. 143, 167 & 183.

²¹ *The Welsh Drama*, *Wales*, cyf 1, rhif 8, Rhagfyr, 1894, 374.

George y gallai rhyddhau'r genedl o'r cadwynau eisteddfodol ehangu ei gorwelion. Er gwaethaf hyn, roedd gwerth yr ŵyl fel fforwm cenedlaethol a allai feithrin diwylliant theatrig y genedl yn amhrisiadwy.

Un a wnaeth yn fawr o'r cyfleoedd a gynigiwyd gan yr Eisteddfod Genedlaethol oedd Iolo Morganwg, neu Edward Williams. Wrth roi lle blaenllaw i'r Orsedd yn yr Eisteddfod, cyfreithlonwyd actio fel gweithgaredd diwylliannol dilys. Mae'r berthynas rhwng seremoni'r Orsedd a theatr genedlaethol, pan ystyrir y ddau fel gweithgaredd cymunedol, diwylliannol a luniwyd er mwyn cryfhau hunaniaeth gyffredin, yn esbonio pam roedd yr Eisteddfod mor bwysig yn nhermau datblygiad theatr genedlaethol yng Nghymru. Yn gyntaf, darganfu'r Cymry eu bod yn meddu ar y gallu i'w trawsffurfio eu hunain, neu mewn geiriau eraill, eu bod yn genedl theatraidd. Yn ail, daethant i sylweddoli y gallai hyn eu rhyddhau, am ennyd, o leiaf, rhag cyfyngiadau bywyd go iawn a rhoi iddynt fynediad i fyd ble y gallent archwilio a mynegi eu hunaniaeth genedlaethol trwy gyfrwng proses o ddarganfyddiad dramatig. Gellir dadlau bod sefydlu'r Orsedd yn rhan ganolog o'r Eisteddfod, yn dynodi cyfnewid y cyd-destun Prydeinig a fu'n gadarnle i basiant Rhoscomyl, am fformiwlâ wahanol, Geltaidd ble roedd Primrose Hill, Llundain, man geni Gorsedd y Beirdd, yn chwarae rhan yr un mor bwysig â'r cynefinoedd Cymreig.

Byddai'n amhriodol dadlau i Iolo fwriadu i'w ddyfeisgarwch gael effaith uniongyrchol ar statws a rôl theatr yng Nghymru. Roedd hi'n sefyllfa gwbl wahanol ar droad yr ugeinfed ganrif, pan gysegrodd un unigolyn ei holl ymdrechion i sefydlu theatr genedlaethol – yr unigolyn hwn oedd yr Arglwydd Howard de Walden. Roedd yr Arglwydd de Walden yn awyddus i feithrin ysgol newydd o ddramodwyr ifainc Cymreig a fyddai'n gallu dramateiddio'r gwrthdaro chwyn rhwng, 'the old and the new value systems ... (T)he most common confrontation ... that between the formalistic Calvinism of the narrow-minded and often hypocritical Nonconformist deacon and the broader, humanitarian theology of the younger generation.'²² Yn wir, llwyddodd i ysbrydoli llu o ddramodwyr, newydd, dosbarth canol, addysgedig, fel D. T. Davies, J. O. Francis, ac R. G. Berry, a ymatebodd yn frwdfrydig i'r wobwr o ganpunt a gynigiwyd ganddo yn Eisteddfod 1911 mewn cystadleuaeth i ddarganfod, 'the best play, in Welsh or English, suitable for the repertory of a Welsh national dramatic company touring in Wales.'²³

Roedd yr Arglwydd de Walden yr un mor ymroddedig i'r ymdrech i weddnewid y grefft o gynhyrchu theatr ar lefel genedlaethol ac i safon genedlaethol ag yr oedd i feithrin sgiliau dramodwyr Cymreig. Dyma'r weledigaeth a'i ysbrydolodd i gael grŵp bychan o actorion i sefydlu'r *Welsh National Drama Company* a berfformiodd yn gyhoeddus am y tro cyntaf yn y New Theatre, Caerdydd rhwng Mai 11-16, 1914. Mae lliaws o adroddiadau positif yn y wasg yn cofnodi llwyddiant ymdrech blaengar Arglwydd de Walden. Er gwaethaf hyn, ni fu'n hir cyn i'r cwmni ddod wyneb yn wyneb â chwestiwn anodd yr iaith Gymraeg a'i pherthynas â Chymru a hunaniaeth genedlaethol Cymru. Tanlinellodd apêl Tom Jones ym 1894 y gwrthdaro mewnol wrth galon cymdeithas Cymru, wrth iddo nodi y byddai'n rhaid i unrhyw theatr genedlaethol a fynnai ddarparu ar gyfer y genedl gyfan fod yn

²² Ioan Williams, 'Towards national identities: Welsh theatres' yn *The Cambridge History of British Theatre*, cyf 3, (gol.), Baz Kershaw (Gwasg Prifysgol Rhydychen, 2004), t. 247-8.

²³ Owen Rhoscomyl, 'National Drama', *Western Mail*, 6/12/1913, 6.

ddwyieithog. Tra yr oedd cynulleidfa Abertawe yn Neuadd Albert yn ddigon parod i gymeradwyo tipyn Cymraeg yr Arglwydd de Walden, 'Mr Cadeirydd, Foneddigesau a Boneddigion',²⁴ gwelai eraill y berthynas rhwng eu Theatr Genedlaethol a'u hiaith genedlaethol yn un dyrys ar y naw. Cyn hir, cyhuddwyd cwmni'r Arglwydd de Walden o ymarfer ac o hysbysebu yn Saesneg, ac yn waeth byth, o flaenoriaethu cynrychiadau Saesneg eu hiaith.

Mewn gwirionedd, nid oedd y meini ieithyddol a fu'n dramgwydd i ymdrechion de Walden ond yn un agwedd ar wrthdaro amlochrog a oedd wrth wraidd cysyniad y genedl ohoni hi'i hun. Yng Nghymru, daeth y gwrthdaro rhwng amcanion a gobeithion y theatr genedlaethol, ar y naill law, a'r traddodiad amatur, ar y llall, i gynrychioli'r gagendor rhwng traddodiad o hunanddiogelu cymdeithasol a chwant newydd i dderbyn ac efelychu dylanwadau Ewropeaidd, er mwyn cyrraedd safonau rhyngwladol. Bu peth cydweithio ac fe gynigiodd Dan Matthews, cyfarwyddwr amatur adnabyddus, fôr o brofiad ymarferol i'r newydd-ddyfodiaid proffesiynol. Ond, yn y diwedd, enillodd gwrthdaro'r blaen ar gydweithio. Siarsiwyd yr Arglwydd de Walden i ailwampio ei bolisi a mynd ati i sicrhau bod, 'every village, every remote rural hamlet' yn cael cymdeithas ddrama amatur, 'as much as a matter of course as its local choir'.²⁵ Digon posibl fod cyngor Beriah Gwynfe Evans i'r cwmni theatr cenedlaethol gefnogi'r mudiad amatur trwy ddarparu setiau, gwisgoedd, posteri hysbysebu, a chyfarwyddiadau ynghylch sut i 'fit up a model in the village schoolroom'²⁶ yn gam am yn ôl yng nghyd-destun datblygiad y gelfyddyd theatrig yng Nghymru. Beth bynnag am hynny, roedd yn amlwg bod Evans yn gwbl argyhoeddedig mai dyna'r unig ffordd i gynnal y diwylliant Cymreig a oedd yn anadl einioes iddo fe a llawer o Gymry eraill.

Y cwestiwn sylfaenol oedd, a ddylai theatr genedlaethol Gymreig fod yn gyfrwng i ddiogelu a dathlu hynodrwydd diwylliannol y genedl? Neu, a ddylai hi, yn hytrach, gyflwyno'r wlad i werthoedd a safonau a fewnforiwyd ac a fyddai'n pontio rhwng Cymru a'r byd y tu hwnt? Roedd ymdrechion Saunders Lewis, a'i ffrind R. O. F. Wynne, i sefydlu theatr ar ystâd Wynne yng Ngarthwin, yn gyfraniad i'r cyfryw drafodaeth. Wedi methiant ymgais i sylfaenu theatr genedlaethol yng Nghaerdydd yn yr ugeiniau, gobeithiai Lewis ac Wynne greu theatr arbrofol yng Ngarthwin a fyddai'n cynnal y safonau proffesiynol uchaf a symud y theatr yng Nghymru ymlaen i uchelfannau newydd. Fe fu'r fenter yn llwyddiannus a chynhaliwyd nifer o berfformiadau, gwyliau a chynadledau yng Ngarthwin o dan arweiniad y ddau arloeswr. Er gwaethaf hyn, arbrawf oedd menter Garthwin ac nis bwriadwyd erioed fel ymgais i sefydlu'r math o theatr genedlaethol, safonol sydd fwyaf cyfarwydd i gynulleidfa oedd a chyrrff cyllido cyhoeddus y cyfnod modern. Wrth i gefnogwyr Garthwin ymroi i arbrofi â'r cysyniad o theatr genedlaethol, roedd datblygiadau eraill, mwy prif ffrwd, ar waith. Un o'r rhain oedd sefydlu, *The Welsh Theatre Company* gan Gyngor y Celfyddydau ym 1962, cwmni a oedd i sicrhau darpariaeth ar lefel broffesiynol, priodol er gwaethaf anawsterau daearyddol a diffyg adeiladau addas; ffactorau a oedd yn dân ar groen y Cyngor a'r cyhoedd yng Nghymru.

²⁴ 'A Masterpiece Coming', *The Cambria Daily Leader*, 24/10/1919, 1.

²⁵ Beriah Gwynfe Evans, 'Welsh National Drama: Lord Howard de Walden's Mistake and How it may be rectified, II', *Wales: The National Magazine*, VI, (1914), t. 98.

²⁶ Evans, *Wales*, t. 100.

Cyd-darodd tynged *Cwmni Theatr Cymru* â chychwyn cyfnod ôl-fodernaidd, pan fynodd *Brith Gof* ganol llwyfan ym maes y theatr yng Nghymru. Er bod y gwahaniaeth rhwng y ddau gwmni yn amlwg - *Cwmni Theatr Cymru*, yn gwmni theatr traddodiadol²⁷ â phwyslais ar destun, a *Brith Gof*, yn gasgliad o arbenigwyr theatr a ganolbwyntiai ar waith corfforol, arbrofol. Yn wir, gall ysfa *Brith Gof* i ddefnyddio theatr fel ffordd o weithredu 'a satisfying, dignified, personal-political arrangement'²⁸ gael ei ddehongli fel fersiwn ôl-fodern o'r cysyniad o theatr genedlaethol. Gellir hefyd ei ddehongli fel arwydd o wrthodiad o genedligrwydd ethnig, o blaid cysyniad mwy dinesig o hunaniaeth genedlaethol. Yn ôl Roger Owen, daeth cyfnod o weithgaredd theatrig, cenedlaethol, cyfrwng Cymraeg, cyffrous i ben ar ddiwedd yr ugeinfed ganrif yng Nghymru. Dadleua Owen fod llwyddiant yr ymgyrch 'Ie dros Gymru', wedi caniatáu i'r theatr Gymraeg ddiosg baich y cyfrifoldeb gwleidyddol a ysgwyddodd yn ystod cyfnod goruchafiaeth llywodraeth Geidwadol ym Mhrydain, yn negawdau ola'r ugeinfed ganrif.²⁹ Ategir argraff Owen o'r bwch rhwng ewyllys wleidyddol Cymru a realaeth ei sefyllfa wleidyddol yn y cyfnod hwn gan honiadau David Adams nad oedd, yn y cyfnod cyn datganoli, fforwm ar gyfer trafodaeth o natur wleidyddol, lle y gellid mynegi cyfoeth a chymhlethdod hunaniaeth genedlaethol Cymru.³⁰ Rhoddodd agoriad swyddogol y Cynulliad Cenedlaethol ym mis Mai 1999, i Gymru, 'a democratically elected, representative institution' a datganwyd geni'r 'political nation.'³¹ O ganlyniad, yn ôl Owen, collwyd rôl wleidyddol y cwmnïau ymylol a fyfnodd yn y bwch a adawyd gan ddiflaniad *Cwmni Theatr Cymru*. Wrth i'r cyfryw ddyletswyddau gael eu trosglwyddo i'r corff etholedig newydd a oedd i arwain Cymru i'r unfed ganrif ar hugain, collodd y theatr Gymraeg gyfeiriad a chenhadaeth.

Sut felly y gallwn ni esbonio ymddangosiad dwy theatr genedlaethol newydd ar droad yr unfed ganrif ar hugain? A yw hi'n deg dadlau fod dwy theatr genedlaethol newydd Cymru yn ymarfer y gorffennol yn nhermau eu datganiad a'u hymgorfforiad o genedligrwydd Cymreig? Ar un llaw, mae bodolaeth dwy theatr genedlaethol, newydd, wedi eu hariannu gan asiantaethau annibynnol, led braich o'r llywodraeth, yn rhoi gwawr gyfoes i genedligrwydd Cymreig. Onid dyma esiampl o gynghreirio gwleidyddol/diwylliannol sydd yn herio ymgais Hans Kohn i osod y naill elfen mewn gwrthgyferbyniad â'r llall yn ei drafodaeth ef o natur cenedligrwydd? Ar y llaw arall, mae sefyllfa gyfredol y ddau gwmni cenedlaethol yn awgrymu na fydd dyfodiad yr unfed ganrif ar hugain yn gweddnwid hanes y theatr genedlaethol yng Nghymru. Ychydig iawn o dystiolaeth ddiweddar sy'n awgrymu y gellid cyfnewid y traddodiad cyson o ddiwygio, adnewyddu

²⁷ Sefydlwyd Adran Antur *Cwmni Theatr Cymru* ym 1965. Am fanylion pellach, gweler Jones (GPC, 2007), t. 207. Amcan yr adran oedd dilyn trywydd mwy arbrofol ac fe fu'n llwyddiannus. Fe fu hefyd peth cydweithio rhwng *Cwmni Theatr Cymru* a *Brith Gof*. Er gwaetha'r cyfryw ddatblygiadau, teg diffinio'r cyntaf fel sefydliad traddodiadol o'i gymharu â'r olaf.

²⁸ Charmian Savill, 'A Critical Study of the history of the Welsh Theatre company Brith Gof' (Traethawd MPhil, Prifysgol Cymru Aberystwyth, 1993), t. 1.

²⁹ Gweler Roger Owen, *Ar Wasgar: Theatr a Chenedligrwydd yn y Gymru Gymraeg, 1979-1997* (GPC, 2003), t. 219 – 220.

³⁰ Gweler David Adams, *Stage Welsh, Nation, nationalism and theatre: the search for cultural identity* (Gwasg Gomer, 1996), t. 9.

³¹ Denis Balsom, 'No Going Back' in *Birth of Welsh Democracy: The First Term of the National Assembly for Wales* (goln.) John Osmond & J Barry Jones, (Sefydliad Materion Cymreig, 2003), t. 305.

ac aileni sydd wedi nodweddu hanes y theatr genedlaethol yng Nghymru trwy gydol yr ugeinfed ganrif, am batrwm gwahanol.

Eto, efallai taw dyma'r cyfnod tyngedfennol yn hanes y ddau gwmni a hynny am fod y broses o sefydlogi gwleidyddol, sy'n agwedd ar bresennol a dyfodol gwleidyddiaeth datganoli yn yr unfed ganrif ar hugain, yn cynnig llwyfan sefydlog i'r ddau gwmni theatr cenedlaethol am y tro cyntaf yn eu hanes. Mae'r cwmni cyfrwng Cymraeg newydd o roesi cyfnod o adolygiad a sbardunwyd gan adolygiad trylwyr o gyllido'r celfyddydau yng Nghymru gan y Cyngor Celfyddydau. O ganlyniad gellir edrych ymlaen at gyfnod o frwdfrydedd a gweithgarwch ffres o dan arweiniad y cyfarwyddwr artistig, Arwel Gruffydd. Mae'r cwmni cyfrwng Saesneg yn mynd o nerth i nerth ac newydd lansio ail gymal ei raglen agoriadol gan symud gam yn agosach at gynllun hirdymor, cynaliadwy. Yn sicr, fe fydd y flwyddyn neu ddwy nesaf yn gyfnod tyngedfennol wrth i ni ddarganfod a ydyw'r sefydlogi gwleidyddol yn sgil pleidlais refferendwm Mawrth 4, 2011, pan bleidleisiodd Cymru o blaid trosglwyddo pwerau deddfu dehol i lywodraeth y Cynulliad, yn arwain at gyfnod o sefydlogrwydd cynhyrchiol i ddwy theatr genedlaethol Cymru pan fyddant yn cyfrannu at y broses gyfoes a ddisgrifir gan Eley a Suny fel, 'an interaction of cultural coalescence and specific political intervention.'³²

---

³² Eley & Suny, (Gwasg Prifysgol Rhydychen, 1996), t. 8.